

Валєнса Ганна Анібалівна
аспірантка кафедри філософії гуманітарних наук
КНУ ім.Т.Шевченка

Тілесність як топологічний конструкт
у соціально-філософському дискурсі.

Тема тілесності викликає жвавий інтерес у сучасному соціально-філософському дискурсі. Кількість звернень до неї та, разом з тим, плюралістичність підходів, які пропонуються для розгляду проблематики тілесності, говорить лише про те, що даний концепт все частіше використовують як своєрідний «рятівний круг» у дискурсі про «природу людини». Численні спроби концептуалізації тілесності, зокрема соціально-філософські експлікації цього поняття, вказують на

1. засадничу роль поняття тілесності в соціальній онтології
2. структурний зв'язок тілесного та соціального
3. необхідність чіткого розмежування проблематики «тіла» та «тілесності» в соціальній філософії та їх адекватної експлікації у контексті соціального
4. недостатність класичної методології у дослідженнях проблематики тілесності
5. можливість застосування соціальної топології для концептуалізації поняття тілесності у соціальній філософії.

Зупинимось ґрунтовніше на останній тезі. Сучасні спроби експлікації поняття тілесності у руслі соціальної топології досить поодинокі та не створюють цілісного бачення ролі та місця тілесності у соціальній теорії. Існуючі дослідження спрямовані перш за все на ствердження цінності тілесного аспекту людського існування, важливості розгляду ключових соціо-культурних проблем крізь призму «людини тілесної». Також акцентується увага на «неминучість» звернення до тілесності як онтологічного підґрунтя соціального.

Наприклад, С.Азаренко, автор своєї роботи під назвою «Спільнота тіла» («Сообщество тела», М.- 2007), вважає, що соціальна топологія розглядає наступну проблему: як тіла людей, що взаємодіють, «виробляють знаково-комунікативний зв'язок і все соціальне розмаїття». [1, с.5] Особливу увагу звертає автор на спільність буття людей. Сама спільність – і є, за Азаренком, «спільнота тіла» - здатність відтворювати соціальність завдяки специфічним тілесним технікам і практикам. Саме тіло, продовжує себе через взаємодію з іншими тілами, і, таким чином, породжує різноманітні форми соціального буття. Цікаво, що навіть саму соціальну топологію автор визначає через поняття тілесності: «Під соціальною топологією (грец. *topos* – місце, *logos* – вчення) ми розуміємо опис просторово-часових параметрів соціального буття, що породжується у ході тілесної взаємодії людей.» [1, с.7] Отже, спостерігаємо своєїрідний детермінізм на ґрунті поняття тілесності. На наш погляд, автор досить вільно використовує такі ключові поняття як «тіло» та «тілесність», задовольняючись простою добудовою одного поняття до іншого. Його власний підхід не вимагає чіткої дефініції «тілесності» і обмежується лише прикладами різноманітних визначень «навколо тіла», не пропонуючи пріоритетів подальших досліджень, напрямку або структури впорядкування множинних розумінь «тілесного». Натомість маємо досить волюнтаристські декларації про значущість тілесного буття людини і численні звернення до християнського моральнісного розуміння теми. Тези Азаренка стосовно топологічної природи тілесності та тілесної природи соціального іноді здаються слухними, але вимагають добросовісних обґрунтувань і послідовного розкриття.

На наш погляд, сама топологічна методологія дійсно дозволяє повноцінно досліджувати поняття тілесності. Адже, тіло, як суб'єктивність, проявлена у просторово-часових параметрах, вимагає адекватного вираження і розуміння у соціально-філософському дискурсі. Соціальна ж топологія дозволяє зобразити простір будь-яких мислимих елементів, в тому числі уявлень про тіло та тілесність, та встановити необхідні аналогії між

різноманітними просторами концепцій та підходів до одного і того самого предмета. Такий підхід, зокрема використовує і обґрунтовує Бернгард Вальденфельс у «Топографії Чужого»: «Як спосіб дослідження топографія вказує на такий спосіб опису, який окреслює шляхи, межові лінії, зв'язки та перехрестя і який, отже, віддає перевагу розвідці відкритих і обмежених зв'язків перед систематичним закріпленням. У цьому він збігається зі способом дослідження феноменології...» [2, с.7] Дослідниця топології науки Л.Рижко пише: «Відношення Свій і Чужий передбачає посідання ними у просторі різних місць, а, отже, відмінності Внутрішнього і Зовнішнього, відкритості та замкненості, близькості та далекості.» [6, с.101]. Цитуючи Вальденфельса, Рижко підкреслює застосовність топологічної («топографічної», мовою Вальденфельса) методології до розгляду таких складних проблем, як співвідношення Свого і Чужого в соціально-філософському дискурсі. Саме можливість усвідомлювати всю серію сенсів, пов'язаних із множинними перетинами понять, рівнів їх опису та узагальнення – і дозволяє соціальна топологія як метод.

«Застосувати метод соціальної топології» у контексті проблематики тілесності означає:

1. окреслити межі дискурсу тілесності в соціально-філософських дослідженнях (топологія дискурсу тілесності)
2. виокремити значення тілесності як способу існування суб'єктивності в соціумі (топологія суб'єктивності у просторі соціального)
3. розкрити роль тілесності окремої людини як підґрунтя існування соціального як такого (топологія соціального як простору практик)

Соціально-філософський підхід вимагає певного стилю і специфічної логіки мислення, яка враховує інтерсуб'єктивний вимір людського існування і відповідає сучасній проблематиці соціальної філософії. Застосовуючи підхід Бурд'є до вивчення локальних соціальних порядків, Н.А.Шматко зазначає: «Соціальна топологія є, по-перше, вивчення інваріантних соціальних властивостей у змінюваному просторі багатомірного статистичного розподілу

активних властивостей індивідуальних і колективних агентів. По-друге, вона представляє собою структуру, де ці властивості проявляються в їх сукупності.» [8,с.15] Авторка зазначає, що такий підхід дозволяє описувати соціальні явища в їх динаміці, становленні та трансформаціях, а також враховувати статичні параметри. Таким чином, за допомогою соціальної топології, буде можливо виділити специфічні рівні розгляду тілесної проблематики в соціально-філософському дискурсі. Що ж це за рівні?

Топологічний підхід дозволяє чітко виокремити саме поняття «тілесності» зі строкатого дискурсу «навколо тіла».

Розрізняючи поняття «тіло» та «тілесність», як здатність свідомості «існувати власним тілом», отримуємо різні «простори розуміння», різні топоси у межах соціально-філософського дискурсу. Можна виокремити топоси «галузевих» розумінь людського тіла, кожен з яких має свою експлікацію у контексті соціального:

1. **організмичний підхід** до тіла – а) у класичному механістичному варіанті набору органів та б) у сучасному сцієнтизованому варіанті тіла як «складної системи, що самоорганізується».

2. **психологістське** бачення тіла (зокрема, концепція «тіла без органів» Арто, психоаналітична ідея становлення психіки на тлі тілесної самоідентифікації, голістичний та гештальт-підходи, де тіло виявляється необхідним «фоном», на якому, як «фігури», стають можливими прояви свідомості).

3. **метафізичне** розуміння тіла як символа матеріальності світу, специфічного медіатора між «внутрішнім», суб'єктивним, та «зовнішнім», об'єктивним, світом людини.

4. **феноменологічний підхід**, де вперше виділяється поняття «живого тіла» та концептуалізується поняття тілесності, як здатності свідомості існувати власним тілом.

Тобто, маємо специфічні, різнорівневі сфери узагальнень, що утворюють складну сітку сенсів, підходів, визначень та висновків у

соціально-філософському дискурсі. Як вивчати подібне розмаїття? Топологія дозволяє представити якомога ширше поле розуміння поняття «тілесність» та дати уявлення про сфери застосування цього поняття. Дискурс може бути представлений як простір думок, концепцій та підходів, які відповідають різним «сферам релевантності» у просторі соціального. Розбіжності та концептуальні недоречності кожного окремого підходу тут виглядатимуть як межі та границі інтерпретацій, або перетини в розумінні проблеми. Це дозволяє запобігти конфліктності у трактуванні таких загальнозживаних та складних понять як «тіло», «тілесність», «соціальне», «індивідуальне», «інтерсуб'єктивне», «особисте», «психологічне». А також з'являється можливість знайти найбільш значущі зв'язки між різними баченнями тілесної проблематики.

Говорячи про зв'язок тілесності та суб'єктивності у просторі соціального, розглянемо, наприклад, відомі у соціальній філософії опозиції **«Природне»-«Штучне»** та **«Своє»-«Чуже»**. Кожна з цих опозицій, взята окремо, представляє собою певну вісь і напрямок досліджень у соціально-філософському контексті, має свою історію – від класичного періоду до постмодерністського і сучасного філософського дискурсу. А, отже – задає певний простір уявлень, «топос» розуміння. Розглядаючи проблему «природи людини» на межі **«Природне»-«Штучне»**, В.Кутирьов зазначає, що стан домінування штучного над природним в існуванні сучасної людини є критичним. «...земля у XXI столітті – домовина природного і колиска для штучного. Людина в XXI столітті – тіло в домовині та розум в колисці» [5, с.51] Тіло тут розглядається як природний елемент, тісно пов'язаний з цілісністю природи, а розум (а отже і суб'єктивність), як джерело руйнації живого. Вочевидь, проблема не може бути вирішена на користь одного з полюсів! Адже саме усвідомлення цілісності та значущості природи – тісно пов'язане із самосвідомістю людства. І, щоб справді поєднати традиційно конфліктні полюси, слід звернутися до поняття «тілесності», а не просто «тіла». Тілесність – здатність свідомості існувати власним тілом. Вона

однаково причетна до існування, самої фактичності «Природного» і усвідомленості та керованості «Штучного». **Саме тілесність** можна розглядати як топос, що адекватно поєднує «Природне» зі «Штучним» у просторі соціального.

Застосувавши аналогічний підхід до полюсів «Свого» (всього, що стосується суб'єктивного, власного, іманентного) та «Чужого» (в сенсі «Іншого», відмінного від «Свого», об'єктивного, інтерсуб'єктивного) – отримаємо завдяки поняттю тілесності – певне єдине «поле». З одного боку, це множина усіх наших особистих уявлень про себе та своє тіло, включаючи складний та безсвідомий процес самоідентифікації як тілесної істоти. Але, разом з тим, саме формування цих уявлень було б неможливе без соціального середовища, інтерсуб'єктивного простору, починаючи з матері та сім'ї. Це «топос» нашої соціальності як тілесних істот, простір єдності з усім родом людським, де «моє тіло», з одного боку є моїм власним, а з іншого – належить соціальному оточенню, з якого народилося, виросло, в якому діє і без якого не існує.

Об'єднаймо тепер на ґрунті поняття тілесності обидві шкали «Природне»-«Штучне» та «Своє»-«Чуже». В результаті перетину отримаємо чотири сектори, кожен з яких відповідає певному напрямку соціально-філософського розуміння людини.

Перший сектор «Природне\Чуже» - природна інтерсуб'єктивність, простір нашого фізичного народження, джерело нашої появи у світі. Це своєрідне тло соціального, родова сіть зв'язків усього людства у сенсі «породжуваності», спільного способу усіх людей «опинятися у соціумі». Іншого джерела поповнення «персонального складу» соціуму, принаймні до моменту систематичного застосування методів клонування людини, людство не має. Кожен з нас має базове відчуття «належності до роду людського». Це відчуття позасвідоме і є необхідним для усіх інших форм соціального існування. Без такої приналежності – людина не є людиною, втрачає властивий навіть тваринам інстинкт видової єдності. Саме цей простір, окрім

появи у світі, дає людині первинний поштовх до свідомого існування – це базові моделі «об’єктних стосунків» - формування значущості елементарних дій на рівні тілесного задоволення та дискомфорту. Психоаналітична традиція глибоко вивчає цей аспект психо-соціального формування людини. Тобто людина « тілесно всотується» у соціальне середовище – з самого моменту свого народження, ба навіть – з моменту зачаття. Цей рівень розуміння тілесного і соціального дотичний до таких важливих питань як роль безсвідомого у особистому та соціальному житті людини, еволюційний розвиток та межі біологічного виживання людства, вплив і значення моменту народження для подальшого розвитку та соціалізації особистості, роль міжособистісних стосунків, зокрема структури стосунків чоловіків та жінок, на формування родової структури людства, поняття якості життя на тлі соціальних перетворень.

Другий сектор «Природне\Своє» - сфера ототожнення людиною себе, своєї суб’єктивності, із власним тілом. Той онтологічний факт, що, говорячи «Я», ми, перш за все, вказуємо на власне тіло, говорить про засадничу роль тілесності в соціальній самоідентифікації людини. Тілесна самоідентифікація – є універсальним тлом соціальних стосунків. Адже поведінковий рівень спілкування вимагає стосунків «тіло\тіло», де ми ідентифікуємо себе із проявами власного тіла, а іншу людину – з проявами її тіла. Суб’єктивність передбачає особливу відповідальність за власне тіло та його прояви, оскільки саме «моя» суб’єктивність має «ексклюзивний доступ» до керівництва даним конкретним «моїм» тілом. Таким чином, соціальне середовище виглядає як сукупність тіл з розподіленою відповідальністю за прояви активності та результати діяльності. З іншого боку, є підходи, де особливо підкреслюється «тілесна відповідальність» за прояви суб’єктивності, свободи та сваволі особистості. Так Мішель Фуко зображає тіло суцільно залежним, таким, що розраховується за досліди та вільні експерименти особистості у сфері пізнання. На наш погляд, те, що тіло зазнає шкоди, масивного впливу владності в соціальному просторі – є цілком закономірним ефектом «єдності

тіла та суб'єктивності». Ця єдність, уособлена в понятті тілесності, факт ототожнення людиною себе і власного тіла, є ключовою у таких соціально-філософських проблемах як права людини, місце людини у структурі соціального, соціальні техніки, теорія практик та проблема діяльності.

Третій сектор «Штучне\Своє» - відповідає такій області як «пізнавальний потенціал тілесності». Можливість не ототожнювати себе з тілом – є дивовижне виключення на тлі базового злиття з власним тілом (у попередньому секторі). Акт пізнавального розрізнення своїх мисленних, «позатілесних» дій та дій тілесних – утворює особливий простір, поле специфічного бачення світу та розуміння того, як влаштований соціум і природа. По суті Декартова психо-фізична проблема є найкращою ілюстрацією проблематики даного сектора. Це специфічний топос «ментальних експериментів», де все, що пізнається – сприймається в умоглядному просторі суб'єктивності, що медитує. Ментальна модель – це проєкт, що має бути підтверджений експериментально, на практиці, тобто «тілесно»! Слід зазначити, що конструктивною базою мисленого простору особистості виявляються певні просторово-часові елементи (образи, символи, знаки) які, з одного боку є подібними до «тілесних речей», речовинних предметів, а, з іншого боку, дивовижно сконструйованими свідомістю на базі «тілесних речей». У будь-якому випадку, продукти мислення мають практичну вагу і силу у житті людини завдяки співмірності, відповідності між ментальними та «реальними», матеріальними об'єктами. Саме ця співмірність можлива завдяки тілесності. Яка соціальна роль цих «медитативних просторів»? Справа в тому, що вони являються справжнім джерелом гіпотез, нових знань і відкриттів людства, а також, простором перевірки, підтвердження або спростування гіпотез. Таким чином, тілесність опиняється у центрі перетворюючої діяльності людства. Проблеми впливу прогресу і поступу людського пізнання на перетворення природного і соціального середовища – мають за джерело саме цей сектор.

Четвертий сектор «Штучне\Чуже» - описує сферу свідомої взаємодії агентів у соціальному просторі, інтерсуб'єктивний простір, де кожен значущий для кожного і визнається кожним у сенсі унікальності суб'єктивного бачення, точки зору, прав та можливостей загальнолюдського характеру. Але зазначимо, що презентантом, своєрідним «полем інтерпретацій» агентами один одного, тут є саме тілесність людини. А тому тіло тут зазнає максимальних «зовнішніх» соціальних впливів, з дозволу суб'єктивності, свого «володаря». Адже тут суб'єктивність використовує будь-який ресурс для покращення свого становища у соціальному просторі. Роль соціального формування тілесності в житті людини важко переоцінити. Це сфера нашої рольової відбудови самих себе. Це простір створення нами свого визнаного у соціумі образу, образу, що має бути підтверджений, схвалений і визначить ставлення до нас інших. Саме цей образ формує навколо нас бажане соціальне коло, середовище, якого ми для себе жадаємо. Цей процес значно відрізняється від родової моделі «напередвизначеності» близьких людей у житті дитини. Тілесність тут виявляється гнучким інструментом підлаштування до обставин і, одночасно, безпосереднім трансформатором реальності. Цей топос – перехрестя «втілених» інтересів та впливів агентів. Цей сектор стосується таких соціально-філософських проблем як лідерство, конфліктність, соціальний капітал та його розподіл, структура соціального, соціальна роль інститутів тощо.

Отже, топологічна модель тілесності, як способу існування суб'єктивності в соціальному середовищі, може слугувати концептуальною основою вивчення соціального як такого.

Нарешті, важливе питання **ролі тілесності окремої людини у структурі соціального** можна показати через аналіз топології соціального як простору практик.

Топологія у математиці пов'язана саме із тими властивостями просторових фігур, які залишаються незмінними при зовнішніх деформаціях (стисканні, скручуванні, тощо). Так само важливо виділити певні інваріанти,

поснову структури соціального як такого. На наш погляд, одним з таких інваріантів можна вважати тілесність. Тоді тілесність виявляється осердям широкого кола практик, без яких соціальність як така – немислима.

Концепція практик у соціальних науках виникла з необхідності змінити уявлення про структурно-функціональну, культурну, економічну детермінованість людської діяльності на більш «гуманістичний» підхід до опису соціальної реальності, де підкреслюється активна роль колективної людської діяльності у відтворенні та змінах соціальної системи. Є дві ідеї, що дозволяють, за Волковим [3, с.18-24], говорити про певну єдність практичної парадигми в соціальній філософії

1.«фоновий» характер практик: свідомо практична діяльність можлива лише за умови попередньо врахованої сукупності фонових культурних практик; ми розуміємо дещо лише на основі вже існуючого звичного способу дій.

2. практики «розкривають» основні способи соціального існування, конституують та відтворюють ідентичності, які є можливими у даній культурі у даний момент історії; практики як впорядковані сукупності навичок ціле відповідної діяльності, які дають людині можливість зреалізуватися у певній соціальній ролі («вчитель», «керівник», «жінка», «чоловік», «професіонал», «підприємець»)

Практична парадигма також звертає особливу увагу на розуміння практик як конкретної діяльності, що поєднує слова і дії («мовна гра»), як мистецтва вирішення практичних задач у ситуаціях невизначеності, як «інтерпретативної діяльності», що обґрунтовує норми та соціальні стандарти.

Таким чином, ціле коло соціально-філософських проблем знаходять у теорії практик своє відображення і способи розв'язання.

Інваріантами у межах соціальної топології, як одного з напрямків теорії практик, можна вважати такі поняття як: «фізичний простір», «соціальний простір», «місце\місця» співвіднесення фізичного та соціального просторів, «габітус», «відтворення соціального» тощо.

Звернімо увагу на одне з ключових понять топології Бурд'є - «габітус». На ньому базується структура «соціальних полів» та система «відтворення соціального», побудована, за Бурд'є, на перетині «активних властивостей агентів». Як зазначає Вадим Волков у «Теорії практик», автор стільки разів по-різному визначає це поняття, що саме визначення габітуса більше схоже на заклинання. «Вказуючи на габітус, ми звертаємо увагу на цілу систему життя людини, на ті матеріальні умови і набір звичайного обладнання, куди вписане його або її тіло: не окрема звичка, а набір навичок орудування усіма повсякденними предметами – ціла так би мовити, звичайна. («Обвык» - рос.) Призвичаївшись у певному побутуванні, ми можемо зробити лише вже визначені ходи, оскільки лише вони помітні для нашої свідомості у межах наших звичайних навичок.» [3,с.138] Тут іде мова про два окремі, але пов'язані між собою фактори. Це вписаність тіла у оточуюче середовище, разом з унікальними особливостями історії та герменевтики цього вписування, тобто множина «сенсів звичного», і, разом з тим, соціально обумовлений набір навичок, неproblemатично відтворюваний як самозрозумілі правила «здорового глузду».

Складність даного опису габітуса пов'язана, на наш погляд, із тим, що змішані, без попереднього розрізнення, такі аспекти тілесного існування як:

1. поява агента у соціальному середовищі, відкритість тіла людини до природних змін та безсвідомого копіювання тілесних проявів інших людей (Сектор Природне\Чуже),

2. самоототожнення агента з власним тілом та стосунки зі співмірними йому елементами фізичного простору, місцями, речами, тілами інших людей як фізичними предметами, самозрозумілість буденних дій, надання переваги зручним діям перед незручними. (Сектор Природне\Своє),

3. розрізнення агентом «тілесної» та «ментальної» дії (ментальне конструювання на базі образів фізичного простору) та «тілесна легітимація» будь-яких проектів перетворення оточуючого середовища, можливість

свідомого застосування правил та особистий вибір керуватися ними у фізичному та соціальному просторі (Сектор Штучне \ Своє)

4. використання тілесної організації людини як ключового фактору впливу на соціальне середовище, роль прикладу, моделі поведінки для інших людей, тілесність як агент та як об'єкт соціального конструювання. (Сектор Штучне \ Чуже)

Важливим є те, що у формуванні кожного окремого габітуса, що утворюється конкретним набором практик, тілесність грає ключову роль. Причому, тілесність - в усіх чотирьох аспектах! Жодного з аспектів не можна позбутися, говорячи про людську діяльність у соціумі.

Кожен з вище описаних секторів вказує на певну **характеристичну рису практик**. Але лише усі вони разом, як своєрідна «топологія тілесності» – створюють повну картину практик у соціальному середовищі та унікально відтворюють той специфічний спосіб, у який тілесність формує той чи інший габітус. Застосовуючи топологічну модель тілесності у просторі соціального, можемо розпочати продуктивне дослідження наступних питань. Як «працює» побутове використання тіла? Як «виникає» і «функціонує» звичне та звичайне? Чи можна говорити про те, що «тіло використовується» як інструмент? Можливо, тіло використовує нас? І хто тоді той «Я», якого використовує його власне тіло?

Дійсно – у найширшому сенсі «тіло» – є місце, певна точка. Моріс Мерло-Понті зазначає, що тіло – є перш за все наша єдино можлива для нас точка зору на світ. Іншої точки опори у світі ми не маємо. Йдеться про тіло як підґрунтя індивідуального досвіду у світі.

При цьому – соціальна «точка зору» вже являє собою набагато складніше утворення, ніж просто фізичне місце, з якого ми споглядаємо оточуючий співмірний тілу фізичний простір. Адже соціальний простір – є складним утворенням, де перетинаються сфери значущості для агентів їхніх статусів та благ, різноманітних видів капіталу.

Зрештою, саме тілесність у запропонованому форматі соціальної топології – може слугувати повноцінною моделлю людського існування на землі: від фізично репрезентованої суб'єктивності окремої людини – до міжлюдських стосунків, від вихідної «вписаності» у світ Природного – до виокремлення людського роду з природного середовища і створення соціального світу в усій його Штучності.

Зогляду на складність тілесної проблематики в соціально-філософському контексті, слід зазначити, що метод соціальної топології виявляється корисним на кількох рівнях: перш за все - для виокремлення конкретних напрямків вивчення даної теми, по-друге, для концептуалізації тілесності, як онтологічного ґрунту соціального буття і по-третє, у застосуванні поняття тілесності для експлікації актуальних соціально-філософських проблем (як, наприклад, «соціальне конструювання тілесності», «тілесне конструювання соціальності», «тілесність та віртуальність», «соціальна значущість тіла окремої людини», «природа людини»).

Література

1. Азаренко С.А. – М.: Академический Проект, 2007. – 239с. – (Философские технологии). ISBN 978-5-8291-0855-7
2. Бернгард Вальденфельс. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. – Київ: ППС – 2002,2004. – 206 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»). ISBN 966-96471-0-X
3. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик / Вадим Волков, Олег Хархордин. СПб.: Издательство университета в Санкт-Петербурге. – 298с. – (Серия «Прагматический поворот»; Вып.2). ISBN 978-5-94380-078-8
4. Девятко И.Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности. – М.: «Аванти плюс», 2003. -336с. ISBN 5-902559-01-4
5. Кутырев В.А. Могущественный раб техноса...// Человек . - №4 , 2006. – С.47-62.

6. Топологія науки. Рижко Л.В. – К., Національна Академія Наук України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім.Г.М.Доброва, 2009. – 512с. ISBN 978-02-5388-9
7. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси. Монографія. – К.Видавець ПАРАПАН, 2009. – 284с. ISBN 978-966-8210-85-3
8. Шматко Н.А. Плюрализация социального порядка и социальная топология. // «Социологические исследования», 2001 №9, С. 14-18.